WIKTOR ORMICKI

PRZYCZYNEK DO DEMOGEOGRAFJI WOŁYNIA

OSOBNE ODBICIE
Z „ROCZNIKA WOŁYŃSKIEGO"
TOM III.

RÓWNE 1933
NAKŁADEM ZARZĄDU WOŁYŃSKIEGO OKRĘGU
ZWIĄZKU NAUCZYCIELSTWA POLSKIEGO

WIKTOR ORMICKI

PRZYCZYNEK DO DEMOGEOGRAFJI WOŁYNIA

OSOBNE ODBICIE
Z „ROCZNIKA WOŁYŃSKIEGO"
TOM III.

RÓWNE 1933
NAKŁADEM ZARZĄDU WOŁYŃSKIEGO OKRĘGU
ZWIĄZKU NAUCZYCIELSTWA POLSKIEGO

Odbito w Tłoczni Geograficznej „ORBIS“, Kraków-Dębniki, ul. Barska L. 41, pod zarządem Pawła Czuja

WIKTOR ORMICKI.

Przyczynek do demogeografji Wołynia.

Kiedy po Wojnie Światowej w r. 1918 władze polskie obejmowały Wołyń, zastano wyludnione i opustoszałe ruiny miast i wsi. Niewiele mniej jak połowa ziemi ornej leżała odłogiem a ludność w braku mieszkań chroniła się po najrozmaitszych budynkach. Wojna o granicę wschodnią nie wpłynęła na poprawę stosunków. Toteż spis z r. 1921 był bilansem zniszczenia wojennego. Przeciętna gęstość zaludnienia na Wołyniu zaledwie przekraczała 40 osób na km^2, w uprawie nie znajdowało się więcej jak $^3/_4$ ziemi ornej, inwentarze martwy i żywy były wyniszczone do cna, nie było ani chleba na życie, ani ziarna na siew. Ludność, wyczerpana fizycznie i moralnie przejściami wojennemi, masowo padała ofiarą przerażająco szerzących się zaraz.

Tymczasem ruszyła powrotna fala ludności wywiezionej siłą w czasie działań wojennych do Rosji. Przez wiele długich tygodni płynęli repatrjanci w masie, która odrazu przekreśliła praktyczne możliwości wyzyskania spisu z r. 1921. Lata następne zaznaczyły się potężnym prądem kolonizacji wewnętrznej w związku z nadawaniem ziemi wysłużonym żołnierzom oraz w związku z reformą rolną, prywatną i państwową działalnością parcelacyjną i t. p. Zaludnienie zwiększało się nieprawdopodobnie szybko. Równocześnie w miarę ustalania stosunków gospodarczych i w ślad za powracaniem do normalnych warunków uregulowanego życia zaobserwowano na Wołyniu niezwykle wysoki przyrost naturalny (Wąsowicz J.).

Ze zrozumiałem więc zainteresowaniem oczekiwano ogłoszenia wyników spisu z r. 1931. Miał on dać autorytatywną informację o kierunku i charakterze rozwoju zaludnienia na Wołyniu w ostatniem dziesięcioleciu.

Wyniki spisu okazały się istotnie pod wielu względami nieoczekiwanemi.

Przedewszystkiem stwierdzono, że rzeczywisty przyrost zaludnienia przekroczył w okresie 1921—1931 pół miljona osób (tabl. I). W tym samym czasie zwiększyło się zaludnienie Polski o 4,943.303 osób. Wołyń, zajmując 9·2% powierzchni państwa, partycypuje w owym przyroście w 10·4%. Ubocznie zaś warto tu zaznaczyć, że w latach 1918—1931 emigrowało z Wołynia około 40.000 osób (A. Zarychta).

Zaludnienie Wołynia:
W granicach podziału administracyjnego z dn. 1. IV. 1932.

Rok spisu	Zaludnienie		
	ogółem	miast	wsi
1921	1,569.559	185.036	1,384.523
1931	2,084.791	252.866	1,831.925
Różnica	+ 515.232	+ 67.830	+ 447 402

Tabl. I.

Przyrost 515.232 ludzi odpowiada zwiększeniu gęstości zaludnienia o 14·5 osób na km². W ten sposób przeciętna gęstość zaludnienia Wołynia doszła w 1931 roku do 58·4 osób na km². Gęstość ta znacznie niższa od średniej charakterystycznej dla Polski (82·7) staje we właściwem świetle z chwilą podkreślenia, że wzrost ludności na 1 km² w Polsce wyniósł 12·7 głów.

Demograficzne i kulturalno-gospodarcze skutki tak raptownego wzrostu zaludnienia są oczywiste wobec tego, że utrzymanie dawnej stopy życiowej, jako wymagające równoległego rozszerzania źródeł zarobkowania, okazało się iluzorycznem.

Ludność miejska wzrosła o 36·3% w stosunku do stanu z roku 1921. Stanowi ona 12·1% ogółu zaludnienia Wołynia (w Polsce 27·2%) i skupia się w 22 osadach miejskich. Rzut oka na tabl. II wskazuje, że napływ ludności do miast objął wszystkie grupy wielkościowe. Jedynie w dwóch miastach: w Ostrogu i w Korcu liczba mieszkańców spadła. W Ostrogu spadek zaludnienia ledwie się zaznaczył (— 0·28%), podczas gdy w Korcu osiągnął poważne nasilenie (— 18·6%). W pozostałych 20 miastach waha się wzrost zaludnienia w nader szerokich granicach od 8·2% w Dąbrowicy do 168·5% w Rokitnie (tabl. III). Przeważa przyrost 25—50% zregjonalizowany na wzniesieniu Środkowo-Wołyńskiem. Miasta Wołynia Poleskiego wykazują z reguły przyrost mniejszy aniżeli 25%. Wyjątki od tej reguły spowodowane są w każdym poszczególnym wypadku specjalnemi przyczynami. Sarny są wyjątkowo ważnym

Miasta według liczby mieszkańców:

Zaludnienie	Liczba miast w latach	
	1921	1931
poniżej 3.000 mieszk.	5	3
3.000—5.000 mieszk.	7	5
5.000—10.000 „	4	6
10.000—20.000 „	3	4
20.000—30.000 „	2	2
30.000 mieszk.	1	2
Razem	22	22

Tabl. II.

węzłem kolejowym, Rokitno zaś leży w obrębie górniczego i przemysłowego obszaru (kamieniołomy granitu, przemysł drzewny). Według wszelkiego prawdopodobieństwa dochodzi tu do głosu także przygraniczne położenie obok ważnej linji kolejowej, czego nie posiadają ani Korzec, ani Ostróg, pozbawione ponadto na skutek niekorzystnego przeprowadzenia granicy państwowej naturalnych obszarów ciążenia. Bardzo wysoki przyrost zaludnienia w Kostopolu pozostaje w związku nie tylko z uruchomieniem nowych kopalń bazaltu w sąsiedztwie miasta, ale

Przyrost ludności w miastach:

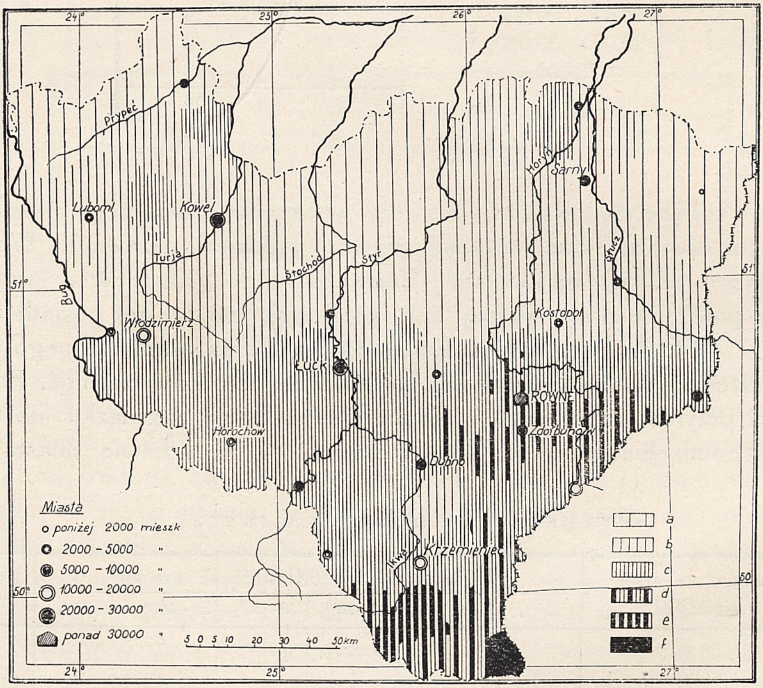
Zaludnienie w r. 1921	W latach 1921—1931 ludność wzrosła						Razem
	10%	10—20%	20—30%	30—50%	50—100%	100%	
poniżej 3.000 mieszk.	1	1	1	—	—	2	5
2.000—5.000	—	—	3	3	—	—	6
5.000—10.000	—	1	1	2	—	—	4
10.000—20.000	—	—	1	—	—	1	2
20.000—30.000	—	—	—	1	1	—	2
powyżej 30.000 mieszk.	—	—	—	1	—	—	1
	1	2	6	7	1	3	20

Tabl. III.

i z nadaniem mu charakteru ośrodka administracyjnego. Analogiczna przyczyna działała także i w Łucku, podniesionym do godności stolicy województwa i doganiającym pospiesznie Równe co do liczby zaludnienia. Opinjowanie odnośnie pozostałych miast nie wydaje się wskazanem; brak materjałów nie pozwala na stwierdzenie w jakim stopniu napływ do miast tłómaczyć należy repatrjacją, w jakim zaś rozwojem

gospodarczym. Mimo tego nasuwa się przypuszczenie, że niektóre miasta wołyńskie są terenem odpływu ludności (mowa o części przyrostu naturalnego). Do tej kategorji zaliczyćby należało Beresteczko (z przyrostem rzeczywistym 12·1%), Bereźne (18·9%) i Dąbrowicę (8·2%).

Gęstość zaludnienia w r. 1921.

Mapa 1. *Rys. dr. I. Ormicka.*

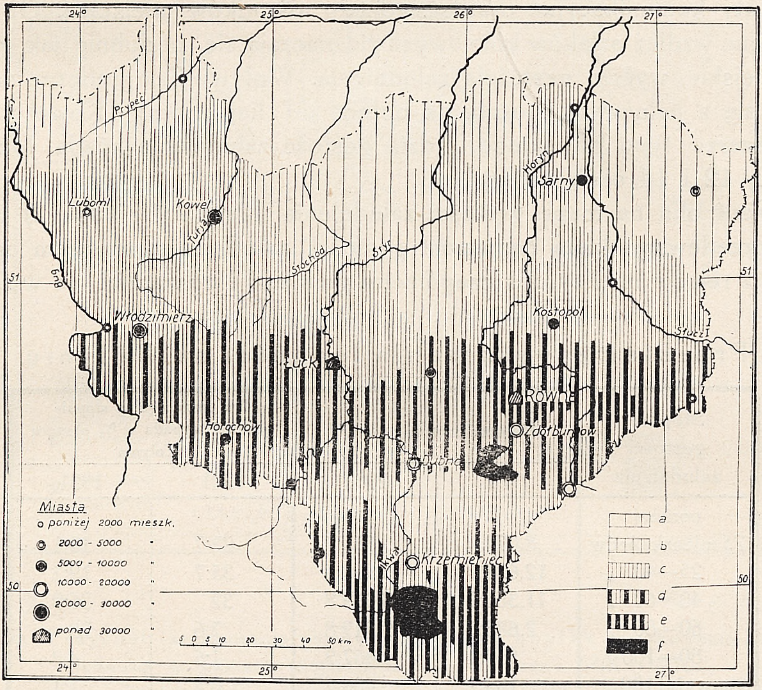
Legenda: Gęstość zaludnienia 1 km² wynosi:

a =	niżej 25 osób	d =	60—80 osób
b =	25—40 „	e =	80—100 „
c =	40—60 „	f =	powyżej 100 „

Ludność wiejska Wołynia wzrosła od r. 1921 o 32·3%. Stanowi ona obecnie 87·9% ogółu zaludnienia (w Polsce 72·8%). Dzięki dużemu urozmaiceniu fizjograficznemu Wołynia przedstawia studjum rozmieszczenia ludności szczególny interes. Nic więc dziwnego, że w ostatnich latach różni autorowie kilkakrotnie podejmowali to zagadnienie. Wartościowe opracowanie dał M. Kulicki [2], którego mapa w niemałym stopniu uwypukliła czynniki, decydujące na Wołyniu o za-

gęszczaniu ludności. W opracowaniu wzmiankowanego autora wystąpiły wyraźnie — znane zresztą skądinąd (R e h m a n) — linje granic antropogeograficznych, jak Korzec—Włodzimierz i Kowel—Ołyka, oraz Małe Polesie, które — rysując się jako obszar niższej gęstości zaludnienia — od-

Gęstość zaludnienia w r. 1931.

Mapa 2. *Rys. dr. I. Ormicka.*

Legenda: Gęstość zaludnienia 1 km² wynosi:

a = niżej 25 osób	*d* = 60—80 osób
b = 25—40 „	*e* = 80—100 „
c = 40—60 „	*f* = powyżej 100 „

dziela gęsto zasiedlone wzniesienie Środkowo-Wołyńskie od przeludnionego Wołynia Podolskiego. Mimo niezaprzeczalnych zalet nie można było użyć mapy Kulickiego do porównania z wynikami spisu z r. 1931. Okazała się potrzeba skonstruowania nowej mapy gęstości zaludnienia dla r. 1921, dającej się bezpośrednio porównać z mapą gęstości zaludnienia w r. 1931. Obie mapy oparto na gminach zbiorowych, dla obu zastosowano jednaką skalę gęstości i w obydwóch eliminowano z obliczeń miasta.

Mapa gęstości zaludnienia dla roku 1921 (mapa 1) okazuje daleko posuniętą zgodność z opracowaniem Kulickiego. Uderzają w niej te same linje przewodnie o innym nieco przebiegu, co położyć należy na karb różnic w metodyce konstrukcyjnej. Pozatem nowa mapa ma charakter bardziej przeglądowy na skutek silniejszej generalizacji i posiłkowania się większemi jednostkami odniesienia. Wśród przyczyn, wywołujących znaczniejsze skupienia ludności wyróżniają się momenty komunikacyjne oraz sąsiedztwo ośrodków miejskich. Obszary położone wzdłuż szlaków kolejowych odznaczają się, podobnie jak gminy podmiejskie, wyższą gęstością zaludnienia. Wpływy fizjograficzne zaznaczają się z całą wyrazistością na północ od linji Sarny—Kowel t. zn. w obszarze typu poleskiego, gdzie gęstość zaludnienia spada lokalnie do 10, 12 i 14 osób na km^2.

Rzut oka na mapę gęstości zaludnienia w r. 1931 (mapa 2) wskazuje przedewszystkiem na wzrost gęstości zaludnienia przyczem uderza fakt, iż relacje między poszczególnemi gminami i obszarami nie wszędzie

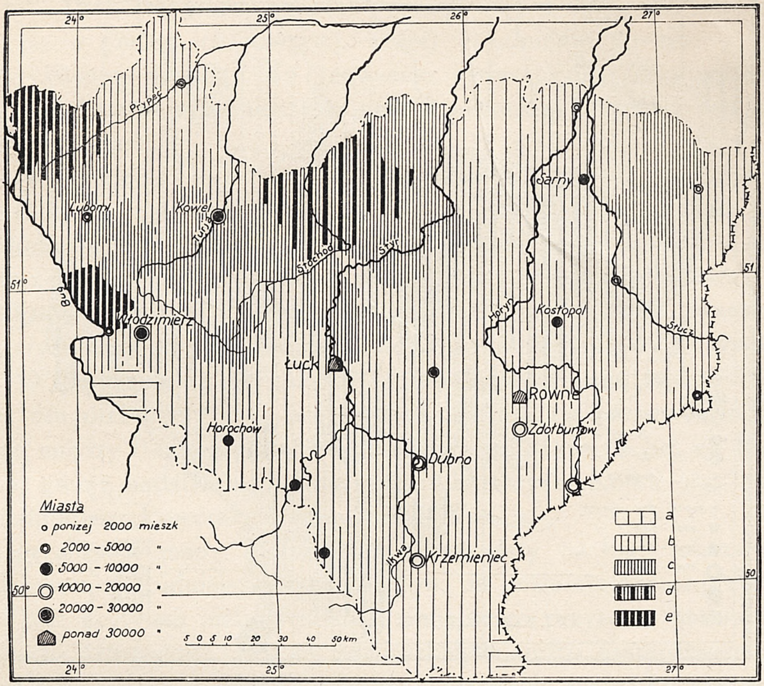
Przebieg zagęszczania ludności na Wołyniu.

Stopnie gęstości zaludnienia	Powierzchnia w km^2		Na poszczególne stopnie gęstości wypada w $^0/_0$ obszaru Wołynia	
	1921	1931	1921	1931
poniżej 25 mieszkańców	8.074	3.586·7	22·7	10·1
25—40 „	12.652·1	6.998·5	35·7	19·7
40—60 „	11.361·9	13.079 8	32	36·9
60—80 „	2.686·6	9.919·8	7·6	28
80—100 „	559·4	1.467 2	1·6	4·2
powyżej 100 „	133·7	406·7	0·4	1·1
Ogółem	35.467·7	35.467·7	100	100

Tabl. IV.

pozostały bez zmiany. Zjawisko to nie budzi jednak zastrzeżeń, ani nie wywołuje zdziwienia, jeśli się uwzględni, że proces zapełniania Wołynia ludźmi ma przebieg wręcz żywiołowy. Tablica IV jest próbą rachunkowego zbilansowania go. Gdy w r. 1921 prawie $^3/_5$ powierzchni Wołynia nie wykazywało gęstości ponad 40 osób na km^2, to spis z r. 1931 dowiódł, że obszar o tej gęstości zaludnienia skurczył się o 51$^0/_0$. Odwrotnie natomiast powierzchnia zamieszkała przez 40 do 80 osób na km^2 zwiększyła się z 40$^0/_0$ do 65$^0/_0$ obszaru Wołynia. Odpowiada to wzrostowi o 164$^0/_0$ w stosunku do stanu z r. 1921. Równie jaskrawy przebieg ma wzrost zaludnienia w dwóch najwyższych klasach. Obszary

Zmiany w gęstości i liczebności zaludnienia w latach 1921—1931 w % stanu z r. 1921.

Mapa 3. *Rys. dr. I. Ormicka.*

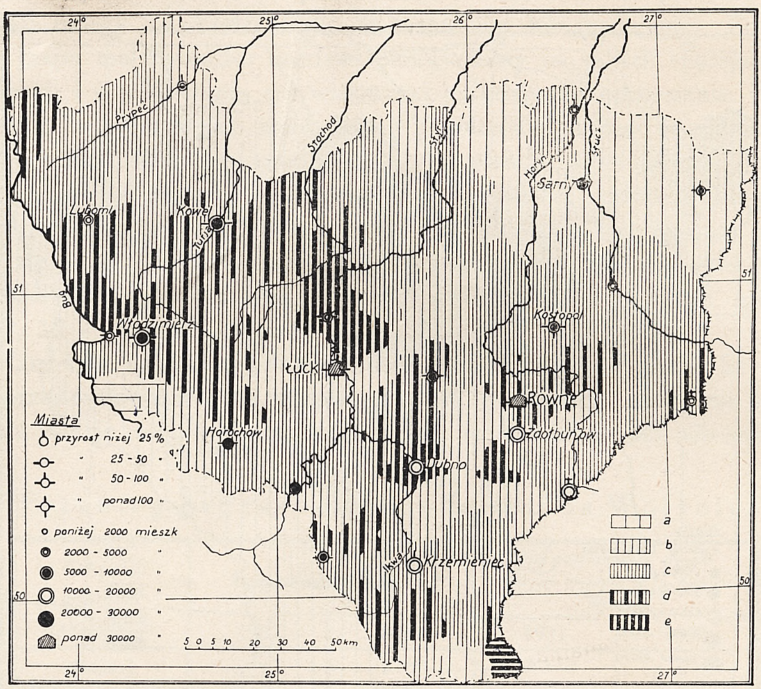
Legenda: Przyrost (kreskowanie pionowe), względnie ubytek (kreskowanie poziome) ludności w gminach wiejskich wynosi w okresie 1921—1931:

a = niżej 25% stanu z r. 1921 c = 50—75% stanu z r. 1921
b = 25—50% „ „ d = 75—100% „ „
e = powyżej 100% stanu z r. 1921.
Zaludnienie miast: patrz mapa 4.

o zaludnieniu wyżej 80 mieszkańców na km² zalegały w r. 1921 2% powierzchni ogólnej Wołynia. Dziesięć lat później wzrasta ich udział do 5·3%. Te trzy przeliczenia informują należycie o procesie zwierania zaludnienia na Wołyniu.

Nasycenie ziemi elementem ludzkim osiągnęło stan doskonalszego wyrównania na zachodnim Wołyniu. Południowe i północno-wschodnie dziedziny są terenem skomplikowanych procesów demograficznych. Przyrostem ludności w trzech gminach północno-zachodnich zdają się rządzić odrębne prawidła. We wschodniej części wzniesienia Środkowo-Wołyń-

Zmiany gęstości zaludnienia w latach 1921—1931.

Mapa 4. *Rys. dr. I. Ormicka.*

Legenda: Przyrost (kreskowanie pionowe) względnie ubytek (kreskowanie poziome) ludności w gminach wiejskich w latach 1921—1931 osiągnął na 1 km² nasilenie:

a = poniżej 5 osób c = 10—15 osób
b = 5—10 „ d = 15—20 „
e = ponad 20 osób.

Miasta opracowano osobno według objaśnień podanych w mapie: krzyżem (+) oznaczono ubytek zaludnienia niżej 25%.

skiego udało się wyróżnić w ramach zastosowanej skali skupienia, znane z r. 1921. Podobnie jak i poprzednio, silniejsze zagęszczenie ludności daje się obserwować wzdłuż kolei, w sąsiedztwie miast oraz nierzadko na szlakach komunikacji kołowej, szczególnie autobusowej. Na baczniejszą uwagę zasługują zmiany, dokonujące się na Wołyniu Podolskim. Odbywa się tam bardzo charakterystyczne przewartościowanie antropogeograficznego i gospodarczego znaczenia niektórych obszarów i gmin. Gmina Łanowce, położona przy szlaku kolei żelaznej osiągnęła w ubiegłem dziesięcioleciu większą gęstość zaludnienia, aniżeli Białozórka, która wykazała

efektywną stratę ludności w wysokości 20% zaludnienia z r. 1921. Wiśniowiec przecięty ważną szosą zwiększył swe zaludnienie. Ciekawym jest fakt, że gdy Korzec (miasto) wykazał stratę ludności ponad 18% stanu z r. 1921, to gmina korecka wzmogła się o 39%. To samo powtarza się w gminie chorowskiej, której zaludnienie wzrosło o 26%, gdy w Ostrogu ujawniły się tendencje emigracyjne. Znamienny jest dalszy, silny wzrost zaludnienia w gminie mizockiej, znanej z intensywniejszej gospodarki.

Rozmieszczenie przyrostu rzeczywistego za okres 1921—1931 opracowano i przedstawiono dwiema metodami. Mimo „niegeograficzności" ujęcia procentowego ta właśnie mapa, odznaczając się dużą stosunkowo przejrzystością, dostarczyła pierwszych podstaw dla regjonalizacji zjawiska. Słaby przyrost rzeczywisty (25%) okazał się charakterystyczny dla obszarów gęstego zaludnienia, gdy przyrostem ponad 50% odznaczają się okolice, które były terenami bądźto bitew, bądźteż długotrwałych walk pozycyjnych jak np. sąsiedztwo Włodawy, przejście między Bugiem a Prypecią, obszary położone na pd. od Kowla i Łucka, gminy nadstyrskie: Rożyszcze, Czartorysk, Kołki, oraz gminy nad Stochodem: Powórsk, Maniewicze i Wielick.

Generalizacja mapy 4 (przyrost rzeczywisty na km^2) okazała się bez porównania trudniejsza a to dlatego, że rozmieszczenie przyrostu na km^2 jest skutkiem jużto liczebnie silniejszego przyrostu naturalnego w gminach i obszarach gęściej zamieszkałych, jużto następstwem procesu repatrjacyjnego w obszary działań wojennych, jużteż konsekwencją ożywionej działalności kolonizacyjnej i intensywniejszej akcji osadniczej i parcelacyjnej w okręgach słabszego zaludnienia. O wyjaśnienie prawideł rządzących przyrostem rzeczywistym pokusićby się można dopiero po rozłożeniu go na składniki t. j. po rozróżnieniu immigracji i przyrostu naturalnego.

Daty przyrostu naturalnego nie są jednakowoż publikowane dla gmin. Zachodzi tedy konieczność zastosowania obliczeń powiatowych. Z tabl. I wynika, że łączne zaludnienie Wołynia (miejskie i wiejskie) wzrosło w latach 1921—1931 o 32·8%, gdy stopa przyrostu naturalnego ustalona przez G. U. S. wynosi 25·2%. Stąd wniosek, że nadwyżka 7·6% powstała w drodze napływu ludności z poza obrębu administracyjnego Wołynia. Tak wypośrodkowana nadwyżka wynosi według naszych obliczeń 117.285 osób, podczas gdy G. U. S. ustala ją na 115.930 głów [3]. Rozbieżność między obiema datami (1.355 osób) nie jest istotna, chociażby dlatego, że obliczenie G. U. S. przeprowadzone zostało na podstawie tymczasowych wyników spisu. I tak np. ogólny przyrost zaludnienia za czas 1921—1931 miał wynosić według

publikacji z dnia 6. II. 1932 r. osób 511.942, gdy Skorowidz ([4]; publikacja z połowy r. 1933) podniósł go do 515.232 głów. Różnica wynosi w tym wypadku 3.290 osób i wyjaśnia w sposób wystarczający powód rozbieżności przy ustalaniu rozmiarów immigracji.

Na skutek pomyślnego wyniku przedstawionej próby przystąpiono do zbadania demograficznego charakteru poszczególnych gmin, stosując zależnie od ich powiatowej przynależności odnośne stopy przyrostu naturalnego według obliczeń G. U. S., zestawionych w tabl. V. Przy

Przyrost naturalny w latach 1921—1931 w powiatach wojew. wołyńskiego, w odsetkach ludności z r. 1921:

Wojew. Wołyńskie 25·2

Dubno	21·9	Luboml	33·9
Horochów	25·6	Łuck	30
Kostopol	31·9	Równe	21·9
Kowel	33·5	Sarny	21·8
Krzemieniec	18·5	Włodzimierz	27·2
Zdołbunów	17·5		

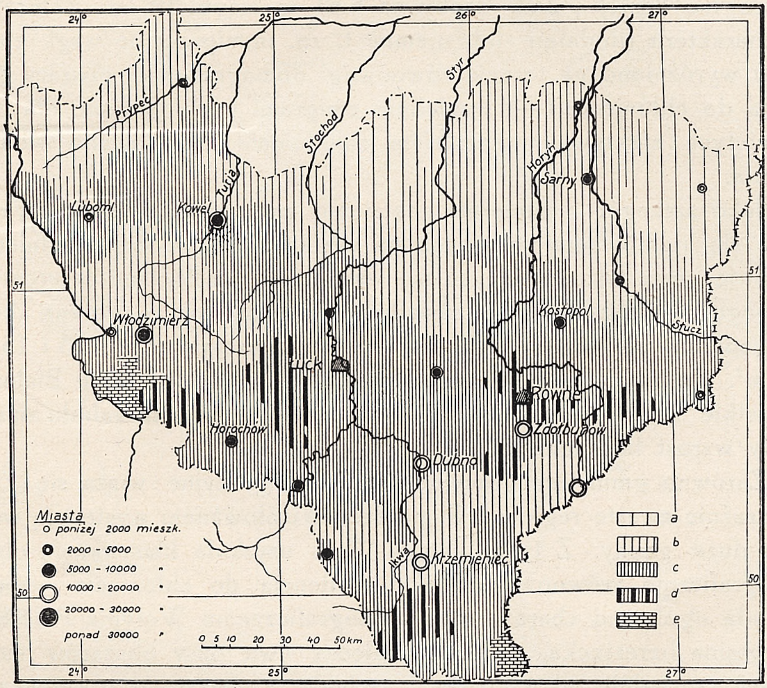
Tabl. V.

ustalaniu demograficznego oblicza powiatu oznaczono gminy o przyroście rzeczywistym większym od naturalnego jako immigracyjne, gdzie zaś przyrost naturalny był większy tam odnośny obszar uznawano za emigracyjny. Mimo zastrzeżeń, jakie musi budzić ten sposób podchodzenia do zagadnień ludnościowych, nie da się zaprzeczyć, że zastosowana metoda umożliwia — przy zachowaniu w dalszej pracy dostatecznie szerokiej klasyfikacji statystycznej — uwypuklenie zasadniczych rysów demograficznych badanego obszaru. Jeżeli zaś dopuszczalnem jest wnioskowanie o słuszności i celowości metody na podstawie osiągniętych przy jej pomocy wyników, to należałoby wskazać przedewszystkiem na fakt zatarcia granic powiatowych. Pozostaje jeszcze do wyjaśnienia sprawa zastosowania jedynastu rozmaitych stóp przyrostu naturalnego zamiast ewentualnego posłużenia się jedną tylko wojewódzką. Wyniki takiego opracowania dałyby obraz sztucznie wygładzony, zatarłyby równocześnie wgląd w szczegóły i zatuszowałyby kontrasty.

Rozmieszczenie przyrostu naturalnego (m. 5) odznacza się wybitną regularnością. Z łatwością dają się w niem wskazać zasadnicze rysy, charakterystyczne dla ugrupowania ludności w r. 1921 np. wyspy gęstszego zaludnienia: Równe, Hoszcza i Mizocz). Z pełną

wyrazistością rysują się krainy typu poleskiego. Na skutek wyludnienia wojennego uległa pewnemu zatarciu granica pomiędzy wzniesieniem Środkowo-Wołyńskiem a Wołyniem Poleskim. Niezwykle natomiast wyraźnie odcina się Małe Polesie od Wołynia Podolskiego; różnice w przy-

Rozmieszczenie przyrostu naturalnego za okres 1921 1931.

Mapa 5. *Rys. dr. I. Ormicka*

Legenda: Przyrost naturalny na 1 km² wynosi:

a = niżej 5 osób *c* = 10—15 osób

b = 5—10 „ *d* = 15—20 „

e = nieznany (obszar ubytku zaludnienia).

roście naturalnym na km² w obu krainach są doskonałym wyrazem rozmaitości i odrębności warunków bytu w każdej z nich. Porównanie rozmieszczenia przyrostu naturalnego z rozmieszczeniem przyrostu rzeczywistego (m. 4) prowadzi w krótkiej drodze do wyróżnienia okolic, zawdzięczających wzrost liczebności jedynie przyrostowi naturalnemu, oraz obszarów, które zasilone zostały dopływem ludności z zewnątrz.

P r o b l e m r e g j o n a l i z m u d e m o g e o g r a f i c z n e g o Wołynia ujęto w mapie 6. Wyodrębnia ona na terenie Wołynia okręgi emigracyjne i immigracyjne, dalej okolice o niezupełnie jasno tłomaczącej się tendencji ludnościowej oraz terytorja absolutnego spadku liczby ludności. Podstawą klasyfikacyjną jest stosunek gęstości zaludnienia do wysokości przyrostu naturalnego, wyrażony ilością osób na km^2, stanowiących różnicę immigracji względnie emigracji nad przyrostem naturalnym. Nazwą obszaru równowagi demograficznej objęto tereny, na których różnice nie doszły jednej osoby na km^2 w ciągu 10 lat. Zależnie od ich charakteru (dodatnie lub ujemne t. zn. immigracyjne wzgl. emigracyjne) wyróżniono na terenie równowagi demograficznej obszary z tendencją do chłonięcia (+) względnie emigracji (—). Jedynie dla okolic dotkniętych efektywnym spadkiem zaludnienia zastosowano odmienne kryterja.

Jako szczegół niezmiernie znamienny podkreślić należy fakt rozwinięcia się ruchów emigracyjnych na wielką skalę w bezpośredniem sąsiedztwie gmin odznaczających się wysokiemi wartościami przyrostu naturalnego. Najbliższe gminy sąsiadujące z Grzybowicą (obszar absolutnego spadku zaludnienia) wykazują przyrost naturalny 12, 13 i 15 osób na km^2. Podobnie układają się stosunki także w otoczeniu Białozórki. Wszystkie inne gminy mimo odpływu części przyrostu zaludnienia wykazały wzrost liczebności.

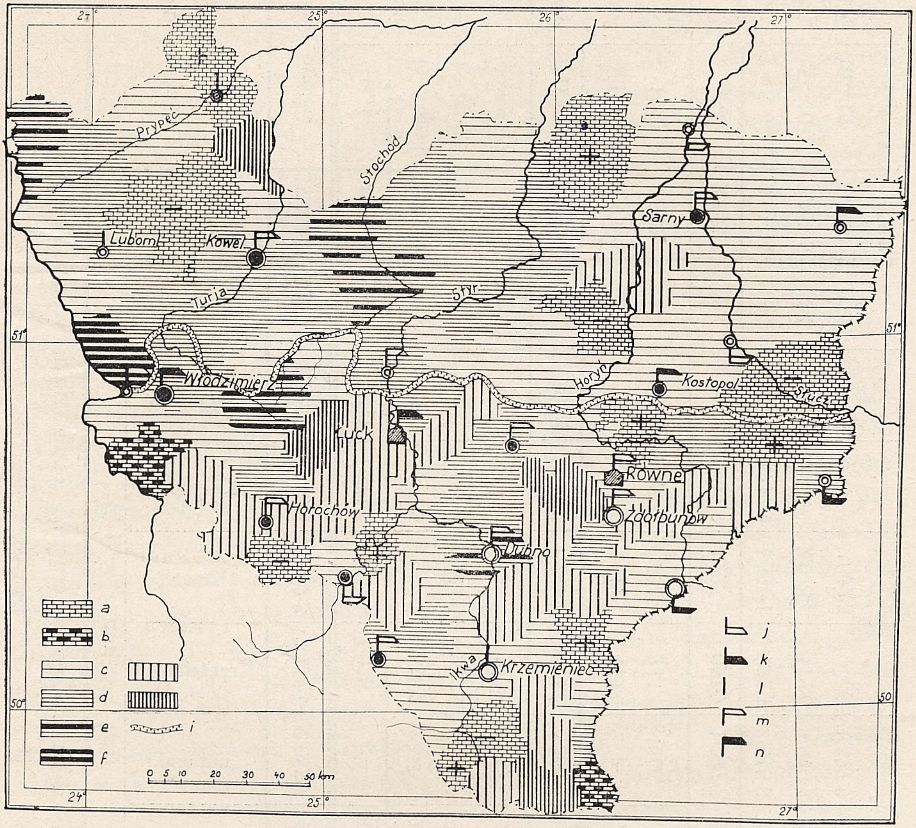
Zarówno gminy emigracyjne jak i immigracyjne wiążą się z sobą w wyraźnie zwarte regjony. W położeniu izolowanem występują wogóle tylko duże gminy. Z tych Bielska Wola uzyskała klasyfikację obszaru demograficznie zrównoważonego z tendencją do chłonięcia — co odpowiada ogólnemu charakterowi demograficznemu Wołynia Poleskiego, gdy gmina berestecka, wciśnięta między dwa pasy obszarów emigracyjnych, sąsiaduje od wschodu i zachodu z obszarami równowagi demograficznej, wykazując nadwyżkę immigracji w wysokości 3·1 osób na km^2 [1]).

Jako teren wybitnie immigracyjny wyróżnia się Wołyń Poleski. W dwóch jego gminach zanotowano umiarkowany odpływ ludności, w pięciu zmiany nie przekraczające straty 1 człowieka z przyrostu naturalnego na km^2 w dziesięcioleciu i w dwóch gminach analogiczne zmiany dodatnie, wszystkie zaś pozostałe gminy wykazały nader intensywną immigrację. Tablice VI. i VII. dostarczają wszechstronnych in-

---

[1]) Przyglądając się geograficznemu rozłożeniu wzmiankowanych trzech pasów trudno jest nie nawiązać do fizjografji Wołynia. Pasy emigracyjne odpowiadałyby grzędom, pas berestecki obniżeniu między dwoma grzędami. Z przeludnionych grzęd nadmiar ludzi odpływa. Obniżenia są natomiast terenem immigracji.

Regjony demogeograficzne Wołynia

Mapa 6. *Rys. dr. I. Ormicka.*

Legenda:

Miasta:

j = odpływ części przyrostu naturalnego *l* = słaby rozwój
k = efektywny spadek zaludnienia *m* = normalny rozwój
n = wybitny rozwój.

Ludność gmin wiejskich: nadwyżka immigracji (kreskowanie poziome) względnie emigracji (kreskowanie pionowe) nad przyrostem naturalnym w latach 1921—1931 wynosi:

a = mniej aniżeli ± 1 osoba na km² *d* = 5—10 osób na km²
b = obszar efektywnego spadku zalud. *e* = 10—15 „ „
c = 1—5 osób na km² *f* = ponad 15 „ „
i = granica Wołynia Właściwego i Poleskiego (przebieg zgodnie z poglądami Sowińskiego).

Tabl. VI.

Nasilenie migracji ludnościowej w powiatach.

Charakterystyka demograficzna		Wojew. Wołyńskie	Dubno	Horochów	Kostopol	Kowel	Krzemieniec	Luboml	Łuck	Równe	Sarny	Włodzimierz	Zdołbunów
		Powierzchnia w km².											
Powierzchnia ogółem		35.467·7	3.255·5	1.725·3	3.446·6	5.612·3	2.754·5	2.053·7	4.745·2	2.893·4	5.477·8	2.176·8	1.326·6
Nadwyżka emigracji nad przyrostem naturalnym na 1 km²	razem	6.518·5	953	439·3	577·5	247·8	1.028	—	1.425	826·7	—	543·2	478
	1—5 osób	5.249·5	953	439·3	577·5	—	618·2	—	1.135	505·3	—	543·2	478
	5—10 „	1.135·3	—	—	—	247·8	276·1	—	290	321·4	—	—	—
	ponad 15	133·7	—	—	—	—	133·7	—	—	—	—	—	—
Nadwyżka emigracji wzgl. imigracji nad przyrostem naturalnym na 1 km²	razem	5.100·5	209	242·4	1.151·2	1.141·5	674·8	266	—	733·2	682·4	—	—
	+1 osoba	2.571·5	209	—	—	517·1	429·8	—	—	733·2	682·4	—	—
	—1 „	2.529	—	242·4	1.151·2	624·4	245	266	—	—	—	—	—
Nadwyżka imigracji nad przyrostem naturalnym na 1 km²	razem	23.848·7	2.093·5	1.043·6	1.717·9	4.223	1.051·7	1.787·7	3.320·2	1.333·5	4.795·4	1.633·6	848·6
	1—5 osób	13.811·4	894·2	452·9	1.717·9	1.392·1	932·1	518·9	1.680·5	630·4	4.395·7	509·8	686·9
	5—10 „	7.951·5	924	250·2	—	2.028·6	119·6	940·9	1.639·7	703·1	399·7	784	161·7
	10—15 „	1.746	275·3	340·5	—	802·3	—	327·9	—	—	—	—	—
	ponad 15	339·8	—	—	—	—	—	—	—	—	—	339·8	—

formacyj o dynamice ludnościowej Wołynia w ujęciu powiatami i dużymi kompleksami fizjograficznymi. Jak z mapy, podobnie i z obu tablic wynika, że terenem szeroką falą rozlewających się prądów ludnościowych jest Wołyń Właściwy, odznaczający się lokalnie wciąż jeszcze znaczną pojemnością ludnościową. 42% jego powierzchni jest terenem immigracji, $^1/_3$ obszaru stanowi podstawę wyjściową ruchów emigracyjnych, w 12% brak zdecydowanej tendencji. Szeroka skala zjawisk obserwowanych na Właściwym Wołyniu, pozostaje w zadziwiającej zgodności z bogactwem jego fizjografji. Można wyrazić jedynie żal, że nawiązanie do krain naturalnych Wołynia w oparciu o gminy zbiorowe nie zawsze jest osiągalne.

Wołyń Poleski łącznie z południowymi częściami Polesia, wchodzącego administracyjnie w skład województwa wołyńskiego przedstawia bardziej jednolitą indywidualność fizjograficzną. Toteż w 80% jest obszarem immigracji.

W analizie regjonalnej wysuwają się z obszarów emigracyjnych przedewszystkiem okolice zgrupowane dokoła miast. Miasta nawet dotknięte ubytkiem zaludnienia, leżą z reguły na terenie gmin chłonących ludność. Zdarzają się także położenia graniczne t. j. na styku obszarów immigracyjnych i emigracyjnych. Typowym przykładem miasta w położeniu granicznem jest Łuck. Sfera jego wpływów rozbudowała się (z punktu widzenia demogeograficznego) półkolisto. Gminy Kniahininek, Połonka i Poddębce położone w promieniu $\pm$ 15 km poniosły stratę do 2·6 osób na km^2 t. j. 12, 18 i 20% przyrostu naturalnego. Odleglejszy Torczyn i Czaruków straciły 7·3 i 3·8 osób na km^2, co odpowiada 22 i 42% przyrostu naturalnego. Natomiast Kiwerce, wyzyskując komunikacyjnie uprzywilejowane położenie, nie tylko zachowały cały przyrost naturalny, ale powiększyły swe zaludnienie elementem napływowym (8·9 osób na km^2) w ilości odpowiadającej 42% lokalnego przyrostu naturalnego.

Proces przedstawiony na przykładzie Łucka i jego najbliższej okolicy ma oczywiście znacznie szersze znaczenie. Jakkolwiek bowiem nie można całego odpływu zaludnienia kłaść na karb wędrówki do miast, przecież zdaje się nie ulegać wątpliwości, że nie tylko one ale i gminy podmiejskie (głównie za pośrednictwem osad bliżej miasta położonych) chłoną znaczny odsetek przesuwającego się elementu ludzkiego. O ile więc w okolicach podmiejskich gęstość zaludnienia zwiększa się stosunkowo łatwo, bo możliwość szybkiej i bezpośredniej komunikacji z warsztatami pracy w mieście przeciwdziała emigracji i proteguje napływ z dalszych okolic, o tyle na obszarach odleglejszych odpływ ludności przejawia się w formie spotęgowanej. Przykładów, potwierdzają-

Tabl. VII.

Nasilenie wędrówek wewnętrznych na Wołyniu Właściwym i Poleskim.

Kraina	Powierzchnia		Z ogółu powierzchni przypada na obszary																						Ubytku zaludnienia	
			emigracji o nasileniu						równowagi demogr. o nasileniu						immigracji o nasileniu											
	w km²	%	razem		1–5 osób na km²		5–10 osób na km²		— 1		razem		+ 1 os. na km²		razem		1–5 osób na km²		5–10 osób na km²		10–15 osób na km²		ponad 15 osób na km²			
Wojew. Wołyńsk.	35.467·7		6.105·4		4.970·1		1.135·3		2.529		5.100·5		2.571·5		23.848·7		13.811·4		7.951·5		1.746		339·8		413·1	
			km²	%	km²	%	km²	%	km²	%	km²	%	km²	%	km²	%	km²	%	km²	%	km²	%	km²	%	km²	%
Wołyń Właściwy	15.720·2	*100*	5.280·1	*34*	4.392·6	*28*	887·5	*6*	487·4	*3*	1.859·4	*12*	1.372	*9*	8.167·6	*51*	4.741·8	*30*	2.810	*17*	615·8	*4*	—	—	413·1	*3*
Wołyń Poleski [1])	19.747·5	*100*	825·3	*4*	577·5	*3*	247·8	*1*	2.041·6	*10*	3.241·1	*16*	1.199·5	*6*	15.681·1	*80*	9.069·6	*46*	5.141·5	*26*	1.130·2	*6*	339·8	*2*	—	—

[1]) W skład Wołynia Poleskiego zaliczono według M. Sowińskiego powiaty: kowelski, kostopolski, lubomelski i sarneński, oraz z powiatu łuckiego gminy: Kołki, N. Czartorysk Rożyszcze, Silno i Trościaniec wraz z gminami oleską i korytnicką powiatu włodzimierskiego.

cych powyższe uwagi wskazać można wiele na Wołyniu. Z gminą czarukowską np. sąsiaduje od pd.-zach. gmina skobełska, w której obrębie leży Horochów. Chociaż miasto nie reprezentuje żadnego wyraźniejszego ośrodka gospodarczego, przecież hamuje odpływ ludności. Podobnie układają się stosunki w gminach: dubieńskiej, rówieńskiej i mizockiej. Także gminy: korzecka, ostrogska, szumska, bereziecka i białokrynicka są wyraźnymi obszarami immigracji. Pomiędzy linją łączącą Korzec z Równem i Ostróg z Krzemieńcem leży pas ziem, oddających 10 do 25% przyrostu naturalnego. Jestto obszar przenikania się i potęgowania wpływów kilku miast (Dubno, Równe, Mizocz, Szumsk, Ostróg, Krzemieniec).

Jednakowoż odpływ przyrostu naturalnego nie ogranicza się do okolic, położonych w zasięgu wpływów takiego czy innego miasta. Obejmuje on i obszary wiejskie, odległe, często komunikacyjnie zaniedbane i wyrzuca rokrocznie tłum wydziedziczonych, ludzi bez ziemi, dla których zabrakło chleba w ojczystej stronie, poza granice rodzinnych gmin. Potężny prąd emigracji jest skutkiem wielorakich przyczyn materjalnych, działających z rozmaitą siłą; ich analiza nie wchodzi w zakres niniejszej rozprawy, a próbę charakterystyki warunków, wpływających na rozwój masowych ruchów odpływowych, odkładamy na czas późniejszy.

Niemniej z całą stanowczością stwierdzić należy, że w ciągu minionego dziesięciolecia wysunęło się na czoło problemów społeczno-gospodarczych Wołynia zagadnienie produktywnego zatrudnienia nadmiaru ludności rolniczej [1]).

Kraków — Instytut Geograficzny U. J.

Spis cytowanej literatury.

1. Ormicki Wiktor: Życie gospodarcze Kresów Wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Kraków 1929.
2. Rocznik Wołyński. T. I. Równe, 1930.
3. Składniki przyrostu ludności 1621—1931. Wiadomości Statystyczne, 1932, z. 4.
4. Skorowidz gmin Rzeczypospolitej Polskiej. Cz. I. Warszawa, G. U. S., 1933.
5. Wąsowicz J.: Niektóre problemy rozmieszczenia ruchu naturalnego ludności w Polsce.
6. Wiadomości Geograficzne. Kraków, 1932. Nr. 8—10.

[1]) Jest rzeczą czynników samorządowych i administracji ogólnej w najbliższym czasie zagadnienie powyższe podjąć i pomyślnie rozwiązać bez względu na to czy głównym celem będzie uintensywnienie czy też rozszerzenie podstaw gospodarstwa społecznego jużto w drodze powołania do życia nowych jego gałęzi i dziedzin, jużteż w drodze kolonizacji wewnętrznej.

Tablica materjałowa.

A. Miasta.

Miasto	Gęstość zaludnienia na 1 km²		Przyrost ludności w latach 1921—1931	
	1921	1931	w % ludności z r. 1921	rzeczywisty na 1 km²
Beresteczko . . .	377·55	420·93	12·1	43·4
Bereźne	67·40	80·19	18·9	12·8
Dąbrowica [1]) . . .	—	—	8·2	—
Dubno	762·16	1.058	38·8	295·8
Horochów	260·58	352·41	35·5	91·8
Kostopol	230	501·77	118·2	271·8
Korzec	2.603·15	2.113·15	— 18·6	— 490
Kowel	492·15	543 67	32 8	51·5
Krzemieniec . . .	446·33	555·47	24·4	109 1
Luboml	4.754·28	5.872·85	23 5	1118·6
Łuck	1.293·88	1.985·39	52·7	691·5
Ołyka	1.238	1.652 86	33·5	414 9
Ostróg	1.187·76	1.184·37	— 0·28	— 3·4
Radziwiłłów . . .	605 71	772·70	27·6	167
Ratno	89·25	110·74	24·1	21·5
Rokitno [1])	—	—	168·5	—
Równe	10.511·03	14.065·10	33 8	3554·1
Rożyszcze	3.263	4.512	38·3	1249
Sarny [1])	—	—	26·6	—
Uściług	730·98	935·49	28	204·5
Włodzimierz . . .	470 46	953·83	102·7	483·4
Zdołbunów	683·24	897·19	31 3	214

[1]) Brak dat dla powierzchni.

B. Gminy wiejskie.

Powiat Gmina	Gęstość zaludnienia na 1 km²		Przyrost ludności w latach 1921—1931		
	1921	1931	w % ludności z r. 1921	rzeczywisty na 1 km²	naturalny na 1 km²
Pow. **dubieński**					
Boremel	56·48	70·01	23·5	13·5	12·6
Dubno	53·83	76·21	41·6	22·4	11·8
Jarosławicze	57·62	73·14	26·9	15·5	12·6
Kniahinin	55·98	71·19	27·1	15·2	12·3
Krupiec	42·51	60·96	43·5	18·5	9·3
Malin	55·13	73·45	33·2	18·3	12·1
Młynów	50·71	68·95	35·8	18·2	11·1
Radziwiłłów	49·01	62·24	26·9	13·2	10·7
Sudobicze	34·40	40·10	17·6	5·7	7·2
Tesłuchów	50·56	60·51	19·5	9·9	11·1
Warkowicze	63·27	72·57	14·6	9·3	13·9
Werba	47·14	59·21	25·7	12·1	10·3
Pow. **horochowski**					
Beresteczko	43·47	57·74	32·8	14·3	11·2
Brany	53·86	67·23	24·8	13·4	13·8
Chorów	55·65	72·02	29·4	16·4	14·3
Kisielin	34·43	58·35	69·4	23·9	9
Podberezie	52·62	63·11	19·9	10·5	13·5
Skobełka	50·51	62·17	23·1	11·7	13
Świniuchy	45·46	65·64	44·4	20·2	11·6
Pow. **kostopolski**					
Bereźne	29·75	41·37	38·9	11·6	9·5
Deraźne	38·43	53·17	38·3	14·7	12·2
Kostopol	31·81	43·04	35·2	11·2	10·1
Ludwipol	35·06	45·87	30·7	10·8	11·2
Stepań	27·84	34·74	24·8	6·9	8·89
Stydyń	37·90	49·43	30·3	11·5	10·9
Pow. **kowelski**					
Datyń	42·54	51·27	20·4	8·7	14·2
Górniki	20·57	27·67	34·4	7·1	6·9
Hołoby	32·86	50·71	54·4	17·9	11
Krymno	27·82	40·52	45·6	12·7	9·3
Kupiczów	35·04	49·67	41·7	14·6	11·7
Lubitów	26·99	44·31	64	17·3	10·1
Maciejów	41·46	54·47	31·3	13	13·9
Maniewicze	12·82	25·07	96	12·3	4·2
Niesuchojeże	27·32	40·44	47·9	13·1	9·2
Powórsk	18·77	36	91·4	17·2	6·2
Siedliszcze	33·80	44·75	32·5	11	11·3
Stare Koszary	32·97	49·71	50·6	16·7	11·1
Turzysk	28·40	46·40	63·3	18	9·7
Wielick	18·70	35·52	89·9	16·8	6·3
Zabłocie	22·95	33·81	47·4	10·9	7·7

Powiat Gmina	Gęstość zaludnienia na 1 km²		Przyrost ludności w latach 1921—1931		
	1921	1931	w % ludności z r. 1921	rzeczywisty na 1 km²	naturalny na 1 km²
Pow. **krzemieniecki**					
Bereżce	53·29	67·65	27	14·4	9·9
Białokrynica . . .	46·20	59·19	28·1	13	8·6
Białozórka	107·64	85·71	—20·5	—21·9	
Borki	60·03	69·36	15·5	9·3	11·1
Borsuki	77·19	88·08	14·1	10·9	14·3
Dederkały	67·32	81·41	20·9	14·1	12·5
Łanowce	70·13	89·76	27·9	19·6	13
Poczajów	74·23	92·76	24·7	18·5	13·9
Stary Oleksiniec .	84·56	100·39	18·6	15·8	15·7
Szumsk	65·66	78·59	19·6	12·9	12·2
Wierzbowiec . . .	69·41	73·74	6·1	4·3	12·9
Wiśniowiec	93·01	109·67	17·9	16·7	17·3
Wyżgródek . . .	75·58	80·50	6·4	4·9	14·1
Zarudzie	63·75	71·12	11·5	7·4	11·9
Pow. **lubomelski**					
Bereżce	35·19	50·91	44·6	15·7	11·9
Hołowno	30·85	41·21	33·6	10·4	10·5
Huszcza	29·88	42·57	42·4	12·7	10·1
Luboml	36·44	56	51	19·6	13·4
Pulmo	14·39	31·08	114·9	16·7	5
Szack	13·26	24·55	84·9	11·3	4·5
Zhorany	27·01	41·42	53·3	14·4	9·2
Pow. **łucki**					
Czaruków	58·09	71·70	23·4	13·6	17·4
Kiwerce	38·71	59·62	52·7	20·9	12
Kniahininek . . .	48·71	61·47	26·2	12·8	14·6
Kołki	24·34	38·11	56·7	13·8	7·4
Nowy Czartorysk .	25·32	39·22	54·9	13·9	7·6
Ołyka	37·62	56·64	50·5	19	11·2
Poddębce	43·70	54·71	24	10·5	13·1
Połonka	56·23	65·39	16·3	9·2	11·3
Rożyszcze	39	59·66	53	20·7	11·8
Silno	24·84	34·75	39·9	9·9	7·4
Szczurzyn	39·33	54·70	39·1	15·4	14·2
Torczyn	58·96	69·24	17·4	10·3	17·7
Trościaniec	32·66	44·75	37	12·1	9·8
Pow. **równieński**					
Aleksandrja . . .	51·12	63·07	23·5	12	11·2
Buhryń	70·21	80·47	16·1	10·3	14·4
Dziatkowicze . . .	59·19	66·03	11·5	6·8	13
Hoszcza	71·71	86·32	20·2	14·6	15·8
Klewań	49·46	61·68	24·5	12·2	10·9
Korzec	50·92	70·53	39·2	19·6	10·8

Powiat Gmina	Gęstość zaludnienia na 1 km²		Przyrost ludności w latach 1921—1931		
	1921	1931	w % ludności z r. 1921	rzeczywisty na 1 km²	naturalny na 1 km²
Majków	64·18	76·26	18·9	12·1	14
Międzyrzec	58·85	72·29	22·7	13·4	12·9
Równe	70·41	88·46	25·8	18·1	15·3
Tuczyn	48·67	65·07	33·6	16·4	10·7
Pow. **sarneński**					
Antonówka n/H. .	34·82	44·74	28·7	9·9	7·5
Bielska Wola . . .	12·79	19·26	50·8	6·5	2·7
Dąbrowica	41·47	53·91	29·8	12·4	9·1
Kisorycze	13·79	20·01	44·9	6·2	3
Klesów	10·09	16·82	67	6·7	2·2
Lubikowicze . . .	29·56	37·11	25·6	7·6	6·5
Niemowicze . . .	25·26	34·48	36·3	9·2	5·5
Rafałówka	33·28	45·67	37·1	12·4	7·3
Włodzimierzec . .	25·62	31·52	23	5·9	5·6
Pow. **włodzimierski**					
Chotiaczów . . .	47·37	62·82	32·7	15·5	12·9
Grzybowica . . .	51·15	50·50	— 1·1	— 0·6	
Korytnica	21·09	53·50	154·2	32·4	5·7
Mikulicze	46·44	63·51	36·9	17·1	12·5
Olesk	26·35	41·36	56·8	15	7·3
Poryck	60·38	70·91	19	10·5	15·4
Werba	34·68	51·79	49·2	17·1	9·4
Pow. **zdołbunowski**					
Buderaż	52	59·96	15·3	8	9·1
Chorów	51·78	65·26	26	13·5	9·1
Mizocz	89·90	111·25	23·8	21·4	15·7
Nowomalin	43·89	53·30	21·4	9·4	7·7
Sijańce	63·17	76·47	21	13·3	11·1
Zdołbica	67·12	77·85	15·9	10·7	11·8

DRUKARNIA „ORBIS” KRAKÓW